

Tre konststrider på "Karolinska"

*Magnus Lind, f.d. överläkare,
tumörsektionen, Öron Näsa Hals kliniken
Karolinska Universitetssjukhuset*

Tre stora konstkonflikter har blossat upp på Karolinska sjukhuset och Karolinska Institutet sedan 1950-talet. De har en hel del gemensamt. Konstverk av mycket etablerade konstnärer har förkastats av mycket etablerade medicinare. Motivvalen ansågs visa dålig respekt för svår sjukdom och död, bryta mot sjukvårdens dekorum och angripa universitetssjukhusets heder. Vara fula.

Men sjukdom och död är de mänskliga existentiella villkor som läkekonsten strävat efter att förstå, bota och lindra, och som konstnärer har gestaltat sedan antiken.

Nationalmuseums f.d. chef Per Bjurström skriver om konsten på Karolinska Sjukhuset 1997:

"Det är egentligen förvånande i hur liten utsträckning utsmyckningen under senare decennier har haft någon anknytning till verksamheten vid sjukhuset. Den första entusiastiska generationens idealism (Prins Eugen, Tor Hörlin, Bror Hjort, Knut Gruva och Edvin Öhrström), som om än diskret berörde problemen kring sjukdom och livshot följdes av en period då konsten hade föga eller intet med verksamheten inom sjukhuset att göra. Man bemödade sig om att upprätthålla en hög konstnärlig kvalitet men avstod helt från att koppla innehållet i bildkonsten till sjukhusets funktion och vardag. Allteftersom det eskapistiska symbolspråket blev allt mindre aktuellt som konstnärlig uttrycksform tunnades sambandet med verksamheten inom sjukhusets murar ut. Försöket att 1981 förvärva ett sällsynt helgjutet och engagerande konstverk som utan att vara en beställning verkligen berörde sjukhusets verksamhetssfär – Lena Cronqvists: Domens dag (1980) – slog inte väl ut."

Lena Cronqvist: "Domens Dag"

Lena Cronqvist är en av Sveriges mest kända nu levande konstnärer. Hennes bilder är expressiva och uttrycker ofta psykologiskt spända situationer. Lena var gift med författaren Göran Tunström och hennes målning "Trolovningen" gestaltar förbundet mellan Lena och Göran, konstnären och författaren. Trolovningen har ställts ut på Nationalmuseum.

År 1980 ställde Lena Cronqvist ut "Bilder från en dödsbädd" på galleri Doktor Glas, en serie målningar med motiv från faderns dödsbädd. De förmedlade en stark inlevelse i döendet - det djupa existentiella allvaret i övergången mellan liv och död. Själva försvinnandet. Målningarna är känslomässigt gripande men samtidigt symboliska. Bilderna associerar till sjukdomens och dödens dramatiska närvaro men också till antika myter och en sagovärld.

Domens dag. Lena Cronqvist 1980. ©Lena Cronqvist/Bildupphovsrätt 2016

Sjukdom och död är inga ovanliga teman i bildkonsten. Särskilt kring sekelskiftet 1900 målade nordiska konstnärer som Edvard Munch, Carl Wilhelmson och Eva Bonnier liknande motiv där avskedstagandet av en kär anhörig står i centrum. Men "Bilder från en dödsbädd" var unik i svensk konsthistoria. Aldrig hade väl dödsögonblicket framställts så starkt, närgånget, personligt och inträngande som på denna utställning. Den väckte också intensiva känslomässiga reaktioner. Vem vill ha en påträngande bild av en döende människa i sitt hem?

Styrelseledamoten i KS konstförening, övertandläkaren Carl Molin på Tand- och Käk-kirurgiska kliniken, var gift med konstnären Britta Molin och hade skrivit konstkritik åren 1960-70. Han var medlem i Statens Konstråd 1976-88 och uppskattade den konstnärliga styrkan i Lena Cronqvists målningar. Vi träffades ofta och tyckte båda att några av dessa borde höra hemma på KS eller KI. Ordförande i KS konstförening, professor Björn Tengroth, hade samma uppfattning. Men det var självklart att målningarna inte skulle placeras så patienterna skulle tvingas se dem.

Deras existentiella budskap är att det främsta och slutgiltiga mänskliga uppdraget i sjukvården är att vårda svårt sjuka, lidande och döende individer. Detta borde kunna förmedlas till läkare och sjuksköterskor. Målningarna är en stark påminnelse om att humanitet och människovård inte kan reduceras till partikulär vetenskap, ett tekniskt eller organisatoriskt problem. Sjukdom drabbar alla och sjukvården måste lära sig att hantera den ångest och de känslostormar som dödens storhet och hemskhet väcker. Om man i självförsvar kväver eller bortrationaliserar sina egna starka känsloreaktioner minskar förmågan till både inlevelseförmåga och medkänsla (både empati och sympati).

Statens Konstråd köpte 1981 "Domens dag" för 18.000 kronor. Formellt ansvarig för inköpet var Konstrådets projektledare, konstnären Enno Hallek. Men det var Carl Molin som drev ärendet. Statens Konstråd överlämnade "Domens Dag" till Karolinska Sjukhuset för vård och förvaltning i mars 1982, och målningen togs fem dagar senare emot av Tania Blank.

Carl Molin diskuterade även med mig var målningen lämpligen kunde placeras. Beslutet blev att den skulle hänga i Aulan. Lena Cronqvist blev glad och stolt över denna placering, och för att få en pendang i Aulan deponerade hon på KS målningen "Svävande", från 1972. Konstnären hade då drabbats av en graviditetspsykos, och målningen ingick i serien "Galenskapernas lustgård". En kvinna svävar innesluten som i en kokong ovanför golvet, och i bakgrunden syns djungelväxter, blommor och fåglar. Fysisk, dödlig sjukdom på ena sidan i aulan och psykisk sjukdom på andra sidan, gestaltade via expressiv konst.

Målningarna uppmanade oss att se det ödesmättade allvaret bortom alla dagliga vårdproblem, bortom det partikulära.

I Aulan finns universitetssjukhusets innersta kärna; Kunskapen och samtalen om sjukdomarna och sjukvården. Målningarnas existentiella motiv: liv, sjukdom och död, borde få ha tyngd just i detta auditorium. Några tyckte att målningarna var fantastiska och gripande men andra tyckte att de var fula och inte lämpade sig på ett sjukhus. De var störande. En kollega, vars far nyligen avlidit, tyckte att "Domens dag" gjorde ett djupt obehagligt intryck. Några hade en aggressiv inställning och krävde att båda konstverken omedelbart skulle tas bort. De tyckte att försvar av dessa vidriga målningar var tecken på dåligt omdöme.

*Svävande. Lena
Cronqvist 1972
(beskuren)*

*©Lena
Cronqvist/Bildupp-
hovsrätt 2016*

Den sjuka, troligen döda fadern har krympt och förtunnats till en diffus kontur under filten. Dödens cyanos över ansiktet är starkt markerad. Han är inte kontaktbar. Munnen är slappt öppen. Hustrun håller hans händer under filten. Den ena dotterns ögon är vidgade av förfäran, den andra dottern håller faderns fot. En vit hare målad som i en sagobok symboliserar själen som lämnat kroppen. Det är helt tyst. Alla är såsom förstenade, inåtvända, utan kontakt med de andra. Inför döden och utträdet ur verkligheten är man ensam. Sjuksköterskorna i bakgrunden är målade som antikens karyatider, avvaktande existensens slut. Det är lätt att associera till färjkarlen och den slutliga färden över floden Styx. Eller Dantes inferno. Nedstigandet i dödsriket. Det av döden förvridna ansiktet har influerats av Theodore Géricaults målning med avhuggna huvuden som finns på Nationalmuseum. Den ställdes för första gången ut i Paris 1819 tillsammans med en stor målning: "Medusas flotte" där döende och döda människor går under. Medusas flotte hänger på Louvren i Paris.

Men en del upprörda kolleger såg nidbilder av sjuksköterskor som känslolokalla stenstoder och ensamheten inför döden som en likgiltighet för patient och anhöriga. De såg den överdrivna cyanosen och den öppna, slappa munnen som äcklande, kroppen som postmortalt sammanfallen och haren som en försökskanin ditsatt som tecken på att den sjuke var offer för medicinska experiment. En helt oacceptabel nidbild av sjukvården.

Men Lena Cronqvist berättar själv att hon märkligt nog såg en hare utanför sjukhusets fönster mot Kronoparken i Karlstad i samma ögonblick som fadern dog. Därför målade hon en hare på golvet vid sidan om familjen.

Per Bjurström skriver i sin bok: "Konsten på Karolinska Sjukhuset":

"Konsten på sjukhuset får inte reduceras till en andlig drog, skildringar av drömda idyller efter det sjukdomen i ett slag besegrats, med döden framställd som en lycklig sommarseg-

lats. Det är bilder som inte har något med verkligheten att göra, vare sig inom eller utanför sjukhusets murar.

Någon eller några vände sig till sjukhusdirektören och krävde att målningarna skulle tas bort. Allt för många var upprörda över tilltaget att placera sådana målningar i Karolinska Sjukhusets Aula.

Eftersom Carl Molin och jag tagit initiativ till hängningen borde vi ha startat ett konstbråk och försvarat hängningen. Men vi insåg båda att slaget var förlorat redan från början. Det hade kostat mycket anseende inom kretsen på KS att opponera mot flera professorers bestämda uppfattning. Dåligt omdöme är ett diffust, men mördande epitet på kolleger, i synnerhet på ett universitetssjukhus. Det är omöjligt att försvara sig mot. Ett starkt maktmedel för att skapa följsam likformighet. Man måste välja sina strider och ha respekt för att bra konst kan upplevas intensivt, men på helt olika sätt. Tavlorna togs ner och placerades i förråd.

Vid Karolinska sjukhusets 50-årsjubileum uppvaktades sjukhuset av Solna Stad där de ledande industrierna gått samman om en jubileumsgåva. Den framstående konstnären Lennart Rhode fick uppdraget och KS Aula fick två helt ofarliga vävnader med abstrakta bilder av Lennart Rhode utförda av Handarbetets vänner; Eufori och Fallet.

Åter till Per Bjurström:

"Lennart Rhode har förklarat att bilderna är en kommentar till den omvälvning i svensk ekonomi som skedde kring 1990: Eufori hänför sig sålunda till 80-talets glada börsdagar medan Fallet är relaterad till den ekonomiska katastrof som tog sin början 1990.

Det förefaller tankeväckande att man föredragit att i aulan på Karolinska Sjukhuset bereda besökaren tillfälle att begrunda dessa fenomen i stället för Lena Cronqvists existentiella problematik."

Lena Cronqvist blev aldrig informerad om att "Domens Dag" och hennes egen deponerade målning "Svävningar" tagits bort. Det fick hon veta när hon bad om att få låna målningen till en utställning flera år senare.

När den nya byggnaden i anslutning till Radiumhemmet, Cancercentrum Karolinska, CCK, blev färdig 1998 föreslogs att "Domens Dag" skulle placeras i samlingsalen på översta våningsplanet. Professor Ulrik Ringborg berättar att han omedelbart blev entusiastisk för idén. Ett cancercentrums samlingsrum skulle vara en väldigt passande plats för denna målning som berörde den svåra sjukdomens yttersta konsekvens. Dessutom hade Lena Cronqvist då blivit en av Sveriges mest etablerade konstnärer. Stiftelsens ordförande Henry Montgomery som också var ordförande i Nationalmusei Vänner stöttade förslaget helhjärtat. De ansåg båda att "detta var en gåva från ovan".

Men målningen mötte återigen samma kritik. Studenter, forskare och personal tyckte att den var dystert. Man kände obehag inför målningen. Vid disputationer förekom att talare raljerade och skojade om "Domens Dag", något som Ulrik Ringborg tyckte var smaklöst och utan hänsyn till motivets allvar och uttryckets intensitet. Det kom åter krav på att

tavlan skulle tas bort. Flera i CCK:s styrelse instämde i kraven, men Ulrik Ringborg ansåg att man borde avvisa dem. Detta var ändå cancercentrum på ett stort universitetssjukhus i Sverige, ett socialliberalt samhälle. Men Henry Montgomery vek sig för kritiken och ansåg att man måste respektera att så många anställda var obekväma med målningen i samlingssalen. År 2000 flyttades tavlan åter till landstingets lager.

Per Bjurström: *"Radiumhemmet intar en särställning inom Karolinska Sjukhuset. Dels flödar utsmyckningen i allmänna utrymmen av alla digniteter ymnigare än någon annanstans. Dels har man effektivt undvikit konstverk som kan uppfattas som kontroversiella - det gäller å ena sidan bilder som kan verka upprörande på grund av sitt innehåll, men man har å andra sidan också i stort sett avstått från abstrakta konstverk. Den policy som givit dessa resultat bygger i realiteten på en ganska pessimistisk uppfattning om konstens möjligheter att också i pressade situationer höja livskvaliteten. Utsmyckningen har hänvisats en roll som påminner om den föga engagerande bakgrundsmusik som stundom uppfyller köpcentra och väntetiden i telefonväxlar."*

Senare sattes "Domens Dag" åter upp i på Karolinska sjukhuset. I en blogg från 2009 skriver en anonym person som säger sig vara psykolog: *"Denna genomdystra jättetavla är målad av Lena Cronqvist och har det passande namnet "Domens dag". Den känns ju inte direkt så passande för en vårdinrättning. Donerad av en sadist?"*

Lena Cronqvists deponerade målning "Svävningar" placerades senare på Karolinska Institutet. Den har aldrig väckt samma opposition som "Domens Dag". Den visar en lycklig, isolerad, drömsk tillvaro, en bild från konstnärens upplevelser under graviditetspsykosen. Studenterna tycker att den ger en god förståelse för sådana patienters tillstånd. Ändå borde målningens motiv vara skrämmande i sin realistiska framställning av psykosen, isoleringen och den absurda, förvrängda verklighetsupplevelsen hos en nybliven moder.

Eric Grate: "Det entomologiska kvinnorovet"

En liknande konststrid utspann sig år 1958 och är beskriven av Med. Dr. Bo Hjern, här återgiven i förkortad version:

"Utanför Karolinska institutets (KI) huvudentré vid Solnavägen står »Det entomologiska kvinnorovet«, en bronsskulptur av Eric Grate. På håll kan den te sig som ett antikt kapital eller som en blomma på en stjälk. Skulpturen föreställer tre kubiserade personer, en kvinna och en man som springande enleverar en kvinna som saknar armar och ben. Den bortförda damen har en hatt eller krona på huvudet och mannen som bär henne är försedd med insektsliknande antenner i käken.

Statens Konstråd hade gett skulptören Eric Grate i uppdrag att lämna ett förslag till skulptur. KI:s lärarkollegium beslöt med 19 röster mot 6 att inte förorda förslaget men Konstrådet brydde sig inte om professorernas uppfattning. Lärarkollegiet skickade då en skrivelse till Kungl. Maj:t: ».....Såsom ovan anförts vill lärarkollegiet icke ifrågasätta figurgruppens konstnärliga halt. Emellertid synes det lärarkollegiet klart olämpligt, att vid entrén till en medicinsk högskola en skulptur uppsättes, vars motivval mera för tanken till fysiska och psykiska sjukdomars och lytens nedbrytande krafter än till läkekonstens helande förmåga.« Denna praktfulla formulering kom senare att citeras såväl i dagspressen som i Grönköpings Veckoblad.

I detta läge vände sig Konstrådet till Medicinska föreningen (MF) för att få höra studenternas uppfattning. Styrelsen för MF tyckte inte heller att skulpturen var världens vackraste eller mest lättbegripliga, men kunde inte motstå frestelsen att avge ett positivt yttrande, som tillstyrkte att skulpturen skulle sättas upp.

Idén till skulpturen hade Grate fått redan på 1920-talet, då han levde och verkade i Paris. På nöjesfältet Luna Parc var vid den här tiden en av huvudattraktionerna en viss »Miss Violetta«, en kvinna utan armar och ben, som förevisades på en bricka. Hon väckte stor förtjusning hos konstnärer och författare, som fann henne attraktiv och lockande genom sin hjälplöshet. Hon omhulldades särskilt av surrealisterna, som då hade sin blomstringsperiod i Paris, och hon var ett omtyckt motiv i deras diktning. Grate hade arbetat med konstverket från 1930. Någon som helst »medicinsk« symbolik hade aldrig varit avsedd.

I sitt yttrande till Kungl. Maj:t gick Konstrådet i öppen polemik mot lärarkollegiet. Det ledde till en intensiv och frän pressdebatt. »Benlös kvinnofigur möter medicinsk protest«, »Grateskulptur opassande på Karolinska«, »Professorerna chanslösa i skulpturstriden«, löd några av tidningsrubrikerna. Bland de få som försvarade skulpturen märktes dåvarande konstkritikern Ulf Linde. En medicinprofessor försökte genom ombud beveka Eric Grate att »sätta dit armar och ben på den där kvinnan – för då vore ju saken klar!«

För att trösta de upprörda professorerna skänkte nu en av KI:s stora donatorer, Axel Hirsch, Nils Möllerbergs 1,5 meter höga marmorskulptur »Mor och barn« till institutet. Den föreställer en ung, knäböjande naken moder, som trycker ett barn till sitt bröst. KI:s rektor tyckte enligt en veckotidningsintervju att Möllerbergs skulptur var »underbart vacker och förtjusande« samt att den »förenade monumentalitet med ömhet och mänsklig känsla«..

*Det entomologiska kvinnorovet. Eric Grate. 1957
©Eric Grate/Bildupphovsrätt 2016*

Utsmyckningsärendet avgjordes slutligen i regeringskanselj. »Det entomologiska kvinnorovet« kom på plats 1958 och har stått där sedan dess utan att väcka särskilt mycket uppmärksamhet. Möllerbergs »Mor och barn« har stått på KI i administrationsbyggnadens förhall, men flyttades 2010 och står nu utanför Hagströmerbiblioteket i det gamla Haga tingshus.

K.G. Bejemark: "Nils Ferlin"

År 1978 skänkte Karolinska Sjukhusets Konstförening en skulptur av Karl Göte Bejemark föreställande Nils Ferlin till sjukhuset. Den placerades i entréhallen. Här ser man en profil utförd i svartmålat trä av en mansfigur i hög hatt som sitter lätt framåtböjd på en klassisk grönmålad parkbänk. Originalet finns i Filipstad, där det uppskattas. Men på KS blev många så illa berörda av skulpturen att den efter ganska kort tid åkte in i förrådet. Några tyckte att den svarta figuren i svart hög hatt liknade döden, och det var inte vad man väntade sig i en sjukhusentré.

©Karl-Göte Bejemark/Bildupphovsrätt 2016

Författaren Arthur Lundqvists hustru, poeten Maria Wine, skrev: *"Men detta hopp fick verkligen inget stöd när jag dag efter dag, morgon och kväll besökte Arthur. Ty det första mitt öga mötte vid ingången till sjukhuset var en dyster varelse som satt där på en bänk iförd svart kostym och hög svart hatt, med de långa armarna lättjefullt utsträckta över bänken, utmanande som härskare över liv och död.*

Denna gestalt kom mig att rysa och ingav mig ångestfulla aningar: han satt där som en symbol för döden och påminde mig också om barndomens likkistvagn där kusken var klädd på samma sätt. Det dröjde länge innan jag fick veta att denna skulptur skulle föreställa Nils Ferlin."

Nils Ferlin var författare, poet och skådespelare. På 1930-talet skrev han "En döddansares visor" och "Barfotabarn". Postumt publicerades diktsamlingen: "En gammal Cylinderhatt" 1962 med bl.a. de tonsatta visorna: "Får jag lämna några blommor", "När skönheten kom till byn", "Fåfänglighet". Nils Ferlins änka Henny Ferlin skrev efter hans död: "Vi borde vara tacksamma så länge det finns irrationella människor, drömmare och tänkare. Det är de som för världen framåt".

Efter en tid i skamvrån togs skulpturen fram och placerades mer avsides utanför aulan så att besökare inte skulle pressas av en association till döden utan skulle få tid att ta in hyllningen till Nils Ferlin, visdiktaren, drömmaren, poeten, skådespelaren. På bänken finns nu en informationstext som berättar om Nils Ferlin. En träflisa har slagits bort från den framskjutande foten Men poeten tycks nu få sitta där i sina tankar, i fred, utan bråk.

Konst på sjukhus

Konst uppfattas olika beroende på betraktarens stämningsläge, erfarenhet av konstnärliga uttryck, beredskap att anstränga sig och vilja att ta sig tid för att förstå. Angelägen bra konst ger intensivare upplevelser än innehållslösa utsmyckningar. Även om några drabbas av obehag är det andra, som just i pressade livssituationer, finner stöd i konstnärligt starka uttryck. Bra konst kan kommunicera sådant som inte kan sägas i ord.

På sjukhus bör information om konstnärens intention och verk vara tillgänglig på plats för att undvika misstolkningar och smärtsamma reaktioner. Konst som placeras i utrymmen för patienterna måste väljas med särskild hänsyn till de sjukas livssituation och deras anhöriga. Men konst som placeras i utrymmen för personal kan väljas så att angelägna budskap når fram. Man får inte väja för hög konstnärlig kvalitet som inte sällan skapar starka intryck och djup påverkan.

Ledarskap

Människor kan med hårt arbete och intelligens nå hög kompetens antingen som specialister eller som generalister. Kriteriet på professionell kompetens är inte sällan att ensam äga unik kunskap. Sådan kompetens når man lättast genom stark specialisering. Konkurrensen på ett universitet har därför under sista halvsekllet drivit på mot en allt högre grad av specialisering i ganska små grupper. Detta är ett framgångsrecept, men kan leda till inskränkthet, isolering och självöverskattning. Historisk erfarenhet visar att sådana kunskapskottier kan förlora både perspektivet och förmågan att sätta in sitt kunnande och sina bedömningar i ett bredare samhällsperspektiv. Etik och personlig moral kan förskjutas utan egentlig diskussion och utan insikt i vad som hänt. Högspecialiserade individer kan vara bra chefer i arbetet att fördjupa gruppens speciella kunskap. Men de är mer sällan lämpliga ledare i strävan att orientera arbetet mot övergripande, etiskt eftersträvarvärda mål i ett brett samhällsperspektiv. Sådant kräver mer än intelligens och kunskap. Det kräver bildning och begåvning, att besitta insikt, klokhet, medkänsla och gott omdöme.

De ständigt återkommande provokationer som samtal med många olika slags människor, litteratur, bildkonst och teater åstadkommer är fundamentala för att undvika etiska eller intellektuella haverier. Det tvärsäkra fördömandet är symtom på intellektuell torka och inskränkthet. Balanserad kritik och samtal med olik tänkande, där man verkligen lyssnar, ser och försöker förstå den andre, är grunden för humanism och verkliga framsteg.

Källor:

Bjurström, Per: Konsten på Karolinska Sjukhuset, Stockholm 1997

Blank, Tania, f.d. styrelseledamot, konstföreningen, Karolinska Sjukhuset: Personlig kommunikation.

Bäckström, Inga-Lill, Konstenheten, kulturförvaltningen, Stockholms Läns Landsting: Personlig kommunikation

Cronqvist, Lena, konstnär: Personlig kommunikation

Hjern, Bo, Med. dr.: Läkartidningen 49/2015

Landstingsarkivet, Stockholms läns landsting

Lind, Ingela: Lena Cronqvist, målningar, 1994

Orrje, Henrik, administrativ chef, Statens Konstråd: Personlig kommunikation

Ringborg, Ulrik, professor, Radiumhemmet: Personlig kommunikation